

Een democratic audit in Nederland

Jacques Thomassen & Rudy B. Andeweg*

Inleiding

Op 17 maart 2011 is een tweetal boeken ten doop gehouden: *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie* en *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden University Press). Beide boeken vormen de neerslag van een evaluatie van het Nederlandse democratische bestel, uitgevoerd door een vijftigtal politicologen en bestuurskundigen van diverse universiteiten en onderzoeksinstellingen.

Zo'n evaluatie staat internationaal bekend als een *democratic audit*, en Nederland is niet het eerste land waar dit is gedaan. Het idee is voor het eerst ontwikkeld in het Verenigd Koninkrijk, door een team van onderzoekers onder leiding van de Britse politicoloog David Beetham. Het Britse initiatief is een groot succes geworden en heeft in vele landen navolging gevonden. Qua aanpak zijn er grofweg twee verschillende richtingen. De ene aanpak richt zich vooral op de min of meer formele eisen die aan een democratie gesteld kunnen worden. Dat is de aanpak van de Britse pioniers, inmiddels verder uitgebouwd door het in Stockholm gevestigde *International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)*. Dat laatste instituut heeft in 2002 een handboek uitgebracht met een checklist aan de hand waarvan kan worden nagegaan of een democratie wel voldoet aan 56 categorieën van formele vereisten (vrijheid van meningsuiting, eerlijke verkiezingen, et cetera). Een op deze checklist gebaseerde *democratic audit* is ook voor Nederland uitgevoerd: een paar jaar geleden is daarover door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een rapport uitgebracht: *De staat van onze democratie 2006*.

De *democratic audit* zoals wij deze hebben uitgevoerd heeft een ander karakter. De aanpak richt zich meer op wetenschappelijk onderzoek naar het feitelijk functioneren van het democratisch bestel. Daarmee sluiten wij aan bij de aanpak die bijvoorbeeld in de *democratic audits* in Australië, Canada en Zweden is gehanteerd.

Een *democratic audit* volgens dit model heeft een drietal kenmerken:

1. hij is gebaseerd op een uitgebreid onderzoeksprogramma;
2. het gaat om evaluatieonderzoek;
3. de resultaten worden voor een breed publiek toegankelijk gemaakt, met de bedoeling een bijdrage te leveren aan het publieke debat over het functioneren van de democratie en mogelijke verbeteringen hierin.

* Jacques Thomassen is emeritus hoogleraar politicologie aan de Universiteit Twente. Correspondentiegegevens: prof. dr. J.J.A. Thomassen, Universiteit Twente, faculteit Bestuur en Management, Postbus 217, 7500 AE Enschede, J.J.A.Thomassen@utwente.nl. Rudy B. Andeweg is hoogleraar empirische politicologie aan de Universiteit Leiden.

Jacques Thomassen & Rudy B. Andeweg

De lijvige bundel *Democratie doorgelicht* bevat de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek naar het functioneren van de democratie in Nederland op een groot aantal deelaspecten. Daarnaast hebben we in het wat meer beknopte *Van afspiegelen naar afrekenen?* gepoogd de belangrijkste resultaten van het onderzoek voor een breder publiek toegankelijk te maken. Ook dit tweede boek is gebaseerd op de collectieve inspanning van de grote groep politicologen en bestuurskundigen die aan het project hebben meegewerkt.

Evaluatieonderzoek

Een democratic audit is een vorm van evaluatieonderzoek. Dit impliceert dat de democratische praktijk wordt getoetst aan criteria van democratische kwaliteit.

Op het eerste gezicht doet zich daar meteen een probleem voor. Er is immers niet één algemeen aanvaarde normatieve theorie van de democratie waaraan dergelijke evaluatiecriteria ontleend kunnen worden. Grofweg kunnen twee clusters van opvattingen worden onderscheiden over wat democratie zou moeten inhouden: 'meerderheidsdemocratie' versus 'consensusdemocratie'. In een meerderheidsdemocratie fungeert de directe democratie als ideaalbeeld. In de bewoordingen van de Amerikaanse politicoloog Robert Dahl is een representatieve democratie niet meer dan een 'sorry substitute for the real thing', waarbij onder *the real thing* een directe democratie wordt verstaan (Dahl 1982). In een meerderheidsstelsel behoort het proces van de representatieve democratie met zijn opeenvolgende schakels dan ook zo ingericht te zijn dat het overheidsbeleid in overeenstemming is met de wil van de kiezers. Omdat kiezers niet allemaal hetzelfde willen, en zij binnen een democratie allemaal gelijk zijn, wordt de wil van de kiezers uiteindelijk gelijkgesteld aan de wil van de *meerderheid* van de kiezers. Het kiesstelsel vergroot de kans dat er een duidelijke meerderheidspartij in het parlement is, parlementsleden beschouwen zich als gedelegeerden die slechts de opvattingen van hun kiezers hebben te vertegenwoordigen, regering en parlementaire meerderheid vormen één (monistisch) blok dat het beleid bepaalt zonder veel inmenging van lagere overheden of van de rechterlijke macht.

In een consensusdemocratie wordt de directe democratie juist niet als ideaalbeeld gezien. Het doel van de democratie is eerst en vooral de bescherming van minderheden, zelfs tegenover de democratische meerderheid. Het kiesstelsel faciliteert de evenredige vertegenwoordiging van minderheden in het parlement, parlementsleden zien zich als gevolmachtigden die niet zozeer de eigen kiezers maar het landsbelang moeten dienen, er is machtscheiding tussen regering en parlement (dualisme), en lagere overheden en de rechterlijke macht hebben ook een stem in het kapittel. In de discussie over de vraag welk van deze modellen van democratie de voorkeur verdient, spelen niet alleen abstracte waardeoordelen een rol. Welk model democratie het meest geschikt is, is in de meeste analyses ook afhankelijk van het type samenleving.

Nederland is vanouds het prototype van een consensusdemocratie. Vanaf de invoering van het algemeen kiesrecht heeft het accent gelegen op het afspiegelen van de belangen en opvattingen van de verschillende politieke minderheden in

ons land: van het kiesstelsel op basis van evenredige vertegenwoordiging tot de nadruk op voldoende ‘maatschappelijk draagvlak’ in de beleidsvorming.

Dit stelsel en vooral de afspiegelingspolitiek hebben Nederland lange tijd goed gediend. Het heeft de emancipatie van arbeiders, kleine luyden en katholieken in ons land mogelijk gemaakt zonder grote conflicten. Het heeft gezorgd voor een grote openheid en veerkracht doordat dezelfde mechanismen die ooit zorgden voor de afspiegeling van de zuilen, het ook mogelijk maakten dat vergeten groepen werden gehoord: boeren, middenstanders, ouderen, mensen met zorg om de dieren, mensen met bezorgdheid over immigratie en integratie. Het is niet zonder reden dat velen er voor terugschrikken het stelsel ingrijpend te hervormen.

Maar de samenleving die destijds aanleiding gaf om het accent op de afspiegelingspolitiek te leggen, is ingrijpend veranderd. Grote maatschappelijke veranderingsprocessen als *individualisering*, *horizontalisering van gezagsverhoudingen*, *globalisering* en *mediatisering* vormen evenzovele uitdagingen voor het traditionele democratische bestel in Nederland.

De kernvraag die wij in de *democratic audit* hebben willen beantwoorden, is of het in de negentiende en vroege twintigste eeuw ontworpen democratisch bestel nog past bij de samenleving en de politieke situatie van nu. Het gaat niet alleen om een beoordeling van het functioneren van het huidige democratische stelsel vanuit een gegeven normatieve democratieopvatting, maar vooral ook om de vraag of het consensusmodel dat berust op een specifieke democratieopvatting nog wel past bij de huidige maatschappelijke ontwikkelingen. Daarmee hebben we tevens een aanzet willen geven voor een discussie over de vraag hoe het democratisch bestel beter bestand gemaakt kan worden tegen de maatschappelijke uitdagingen waarmee het nu al decennialang geconfronteerd wordt.

De beide boeken bestrijken een groot aantal aspecten van het democratisch bestel. Het heeft geen zin om in de beperkte ruimte die dit artikel ons biedt een poging te wagen de onderzoeksresulten met betrekking tot al deze facetten samen te vatten. Wij beperken ons hier dan ook tot een bespreking van de veranderingen in het politieke gedrag van burgers en de gevolgen daarvan voor het functioneren van het democratisch bestel.

Modernisering en het politieke gedrag van burgers

De grote maatschappelijke veranderingen waar we hierboven naar hebben verwezen, worden tezamen ook wel als moderniseringsproces aangeduid. Dit moderniseringsproces heeft vooral geleid tot een emancipatie van de individuele burger. De enorme stijging van het opleidingsniveau heeft geleid tot een ‘cognitieve mobilisatie’, waardoor burgers steeds minder afhankelijk zijn geworden van collectieve belangenbehartiging door leiders van maatschappelijke en politieke organisaties. Individuele burgers zijn steeds beter in staat hun eigen politieke boontjes te doppen. Deze ontwikkeling heeft belangrijke gevolgen gehad voor de politieke participatie van burgers. In het traditionele politieke stelsel was deelname aan de verkiezingen en aan de verkiezingen gelieerde activiteiten vrijwel de enige

Jacques Thomassen & Rudy B. Andeweg

vorm van politieke activiteit die voor hen openstond. De opkomstplicht, maar vooral ook de gedachte dat deelname aan de verkiezingen een burgerplicht was, zorgde voor een hoge opkomst tot lang na de afschaffing van de opkomstplicht in 1970. Ook het feit dat veel kiezers zich verbonden voelden met een specifieke partij, droeg bij aan een hoge opkomst. Een stem uitbrengen op de eigen partij was immers het belangrijkste instrument om deze te steunen. Burgerplicht en de loyaliteit met een politieke partij zijn echter steeds minder bepalend geworden als motief om te gaan stemmen. Kiezers maken steeds meer hun eigen individuele afweging of het de moeite waard is om te gaan stemmen. Dit leidt echter niet noodzakelijk tot een daling van de opkomst. Bij de Tweede Kamerverkiezingen is er sinds de afschaffing van de opkomstplicht niet of nauwelijks sprake van een structurele daling. Bij de gemeenteraadsverkiezingen en vooral bij de verkiezingen voor provinciale staten en het Europees Parlement is dit echter wel zo. Met uitzondering van de Kamerverkiezingen valt er in de ogen van steeds meer kiezers blijkbaar te weinig te kiezen. Het is hun niet duidelijk wat de verschillen tussen de verschillende partijen zijn en de machtsvraag is niet of nauwelijks aan de orde.

Voor zover er al sprake is van een dalende opkomst, is dit echter niet per se een teken dat burgers zich afwenden van de politiek als zodanig. Ten dele hebben zij inmiddels andere en wellicht meer effectieve wijzen gevonden om hun verlangens en eisen kracht bij te zetten, namelijk door zich individueel of in groepsverband rechtstreeks te wenden tot de besluitvormers op ambtelijk of politiek niveau. Burgers zijn per saldo niet minder maar wel anders politiek actief geworden. Partijpolitieke participatie, zoals het lidmaatschap van politieke partijen en actieve deelname aan de verkiezingscampagne, is vanaf het einde van de jaren tachtig enigszins afgenomen, maar politieke participatie buiten de traditionele partijpolitieke arena is juist toegenomen.

Vooraf op lokaal niveau heeft de overheid op deze ontwikkeling gereageerd door burgers rechtstreeks bij het beleid te betrekken door middel van wat interactieve beleidsvorming is gaan heten. Dit is zonder enige twijfel een logische en positieve reactie op bovengenoemde ontwikkelingen, maar er zijn ook duidelijk nadelen aan verbonden. Omdat er een groter beroep gedaan wordt op cognitieve en sociale vaardigheden, is de scheefgroei in termen van met name opleidingsniveau nog groter dan bij het stemmen bij verkiezingen. Alhoewel het bestaande onderzoek nog geen aanleiding geeft voor deze veronderstelling, kan dit leiden tot een scheve vertegenwoordiging van de belangen en wensen van de betrokken burgers. Interactieve beleidsvorming is dan ook een nuttige aanvulling op de representatieve democratie, maar kan deze zeker niet vervangen.

De meest opvallende verandering die zich in het politieke gedrag van burgers heeft voorgedaan, betreft ongetwijfeld hun partijkeuze. Ten tijde van de verzuiling konden verkiezingen nog worden bestempeld als rituele volkstellingen waarvan de uitkomst in grote lijnen tevoren wel vaststond. Maar de ontzuiling heeft ertoe geleid dat burgers steeds meer hun eigen autonome afwegingen maken en niet meer vanzelfsprekend telkens op dezelfde partij stemmen. Het gevolg is dat

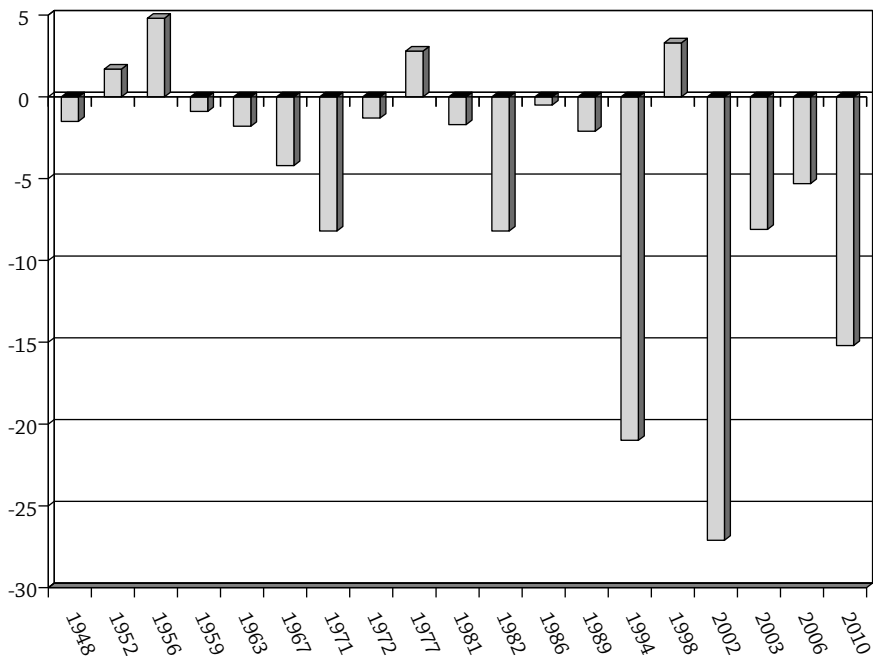
de verkiezingsuitslag minder voorspelbaar is geworden en er tussen verkiezingen grote fluctuaties optreden. Vooral sinds het midden van de jaren negentig heeft de electorale 'volatiliteit' een omvang aangenomen die elders in Europa zijn weerga niet kent.

Op deze feiten valt weinig af te dingen. Maar op de betekenis voor het functioneren van de democratie in Nederland die aan deze ontwikkeling vaak wordt toegekend des te meer. In de eerste plaats wordt de grote volatiliteit van het electoraat vaak uitgelegd als een teken van wispelturigheid van de kiezers, die in de bekende metafoor van Kees Schuyt als stuifzand alle kanten uit zouden waaien. Daarvan is echter geen sprake. De wisselingen in partijkeuze beperken zich over het algemeen tot partijen die dicht bij elkaar liggen op het politieke spectrum. Het electoraat blijkt juist zeer stabiel te zijn in zijn politieke oriëntaties, maar omdat verschillende politieke partijen programmatisch dicht bij elkaar zijn gekropen, zijn het paradoxaal genoeg vaak juist betrekkelijk triviale factoren die voor de kiezer uiteindelijk de doorslag geven. Tot die betrekkelijk triviale factoren behoort de persoon van de partijleider. In tegenstelling tot een wijdverbreid geloof is de invloed daarvan vrijwel geheel ondergeschikt aan meer beleidsinhoudelijke overwegingen van de kiezers.

In de tweede plaats wordt de toegenomen volatiliteit vaak geïnterpreteerd als een indicatie van een groeiende kloof tussen burgers en politiek. Nu is 'de kloof' niet meer dan een metafoor die wordt gebruikt voor verschillende verschijnselen, maar voor in elk geval twee interpretaties van een groeiende kloof tussen burgers en politiek hebben we geen bewijs kunnen vinden. Er is geen sprake van een afnemend vertrouwen in de politiek en het functioneren van de democratie. Zowel het vertrouwen in politici en politieke partijen als in het functioneren van de democratie in Nederland blijkt op lange termijn eerder te zijn gestegen dan gedaald. Een andere interpretatie van 'de kloof' is dat politici en politieke partijen steeds slechter de politieke opvattingen van de kiezers vertegenwoordigen. Als we naar de Tweede Kamer in zijn totaliteit kijken, blijkt het tegendeel het geval te zijn. Op de links-rechtsdimensie is de Tweede Kamer een steeds betere afspiegeling van het electoraat geworden. De verklaring hiervoor ligt voor de hand. Omdat politieke partijen zo dicht bij elkaar liggen en niet langer kunnen rekenen op de loyaliteit van een trouwe groep kiezers, moeten zij steeds meer rekening houden met de opvattingen van de kiezers om de concurrentiestrijd met succes te kunnen voeren.

Dit betekent overigens niet dat de politieke representatie op alle fronten even succesvol is. Vooral op de zogenoemde culturele dimensie zijn conservatieve kiezers zwak vertegenwoordigd. Dit geldt a fortiori voor kiezers die in sociaaleconomisch opzicht links zijn en in cultureel opzicht rechts. Voor hen is het moeilijk politiek onderdak te vinden. De gebrekkige vertegenwoordiging van cultureel conservatieve kiezers verklaart voor een groot deel het succes van eerst Fortuyn en de LPF en later Wilders en de PVV. Ook de opkomst van de LPF en de PVV is wel geïnterpreteerd als een teken van onvrede met het politieke systeem of met het functioneren van de democratie. Deze interpretatie is echter slechts ten dele juist. Hun succes is toch vooral het gevolg van de rationele keuze van kiezers voor wie vraagstukken als de integratie van minderheden, immigratie en criminaliteit de

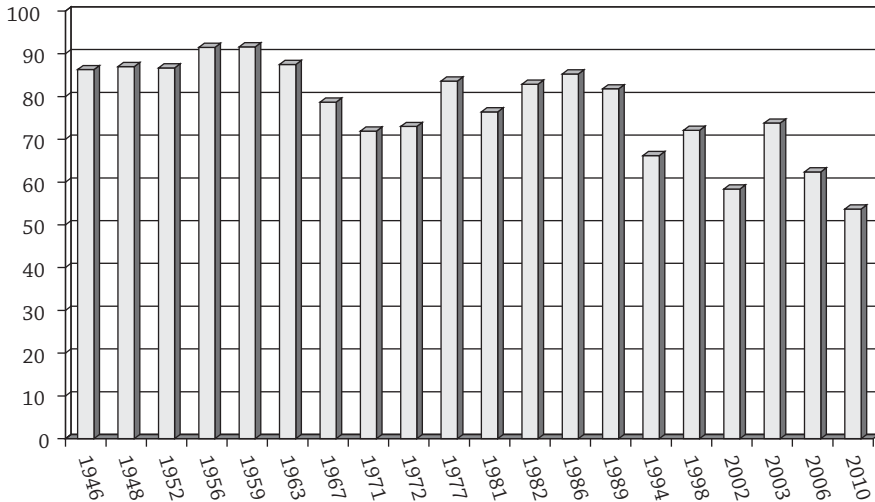
Jacques Thomassen & Rudy B. Andeweg

Figuur 1. *Verkiezingswinst en -verlies van regeringscoalities, 1948-2010*

belangrijkste maatschappelijke problemen vormen en die het gevoel hebben dat de traditionele politieke partijen hier te weinig aandacht voor hadden. Dat neemt niet weg dat juist omdat de traditionele politieke partijen ten aanzien van deze issues vrijwel een gesloten blok vormden en hierop niet met elkaar concurreerden, het succes van deze partijen ook uitgelegd kan worden als een opstand tegen het kartel van de gevestigde politieke orde.

Een laatste ontwikkeling in het kiesgedrag die van belang is voor onze beoordeling van het functioneren van de democratie in Nederland is dat steeds meer kiezers zich niet zozeer laten leiden door de vraag welke partij hun politieke opvattingen het beste vertegenwoordigt, maar hun stem gebruiken om de politieke partijen die deel uitmaken van de zittende regering ter verantwoording te roepen. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is dat regeringscoalities slechts zelden winst boeken en vooral vanaf 1994 gemiddeld steeds zwaardere verliezen boeken (zie figuur 1).

Een belangrijke conclusie die uit de *democratic audit* valt te trekken is dat er op de wijze waarop de kiezers hun rol vervullen vanuit democratisch oogpunt niet zoveel is aan te merken: anders dan in het tijdperk van de verzuiling stemmen zij niet kritiekloos steeds op dezelfde partij, maar op de partij die op het moment van de verkiezingen hun opvattingen het beste vertegenwoordigt; of zij belonen of zij straffen de regeringspartijen voor hun daden.

Figuur 2. *Aandeel van CDA (KVP, ARP, CHU), PvdA en VVD van de Kamerzetels*

De vraag is echter of de traditionele politieke instituties en processen wel gelijke tred hebben gehouden met de emancipatie van het electoraat. Dat geldt in de eerste plaats voor de wijze waarop politieke partijen hun intermediaire functie vervullen. Zo zijn de verschillen tussen de grotere politieke partijen op de links-rechtsdimensie in de loop van de jaren steeds kleiner geworden, terwijl de nieuwkomers het spectrum nauwelijks verbreed hebben. Dat betekent een inperking van de keuzemogelijkheden voor de kiezers, al moet daar bij gezegd worden dat er ook onder de kiezers een convergentie van de politieke voorkeuren heeft plaatsgevonden. Hoe dan ook: kiezers hebben de keus uit een groot aantal politieke partijen die sterk op elkaar lijken. Het is de vraag of de kiezers en de representatieve democratie hiermee gediend zijn. De kiezers niet omdat zij sinds de ontzuiling niet zozeer hun loyaliteit met een specifieke politieke partij tot uitdrukking willen brengen, maar het beleid willen beïnvloeden: zij willen kiezen, maar er wordt hun minder keuze geboden. Kiezers die zich, misschien daarom, minder laten leiden door de toekomstplannen van partijen en meer door hun prestaties in de afgelopen periode, worden met een vergelijkbaar probleem geconfronteerd. Volgens figuur 1 blijken zij redelijk in staat 'to throw the rascals out', maar zij kunnen niet verhinderen dat ten minste een deel van de 'rascals' na de verkiezingen weer terugkeert in de regering. Zij kunnen als het ware geen constructieve motie van wantrouwen afeven door de oppositie in het zadel te helpen. Onvrede met het overheidsbeleid kan zo geen positieve uitweg vinden. Het draagt slechts bij aan de toenemende electorale volatiliteit en aan de versnippering van het partijstelsel. Dat tast vooral de traditionele politieke partijen aan die zich in het midden van het politieke spectrum bevinden.

In 2010 hadden CDA, PvdA en VVD alleen gedrieën nog een – zelfs vrij krappe – meerderheid in de Tweede Kamer gehad. Dat draagt ertoe bij dat kabinetsformaties steeds moeilijker dreigen te worden.

Jacques Thomassen & Rudy B. Andeweg

Hoe verder?

De conclusie kan moeilijk anders luiden dan dat het consensusmodel dat zo lang toegesneden leek te zijn op de maatschappelijke verhoudingen in Nederland wringt met de maatschappelijke verhoudingen van nu. Dit heeft te maken met de twee hoofdkenmerken van het consensusmodel zoals zich dat in Nederland heeft ontwikkeld. Zoals gezegd valt de nadruk in het consensusmodel op de bescherming van minderheden, ook – en wellicht vooral – op een democratisch gekozen meerderheid. Het stelsel is gericht op een zo goed mogelijke afspiegeling in het parlement van de verschillende bevolkingsgroepen in de samenleving. Maar het is – zeker in de wijze waarop het in Nederland vorm heeft gekregen – ook een tamelijk elitair stelsel. Het is eerder een democratie vóór dan dóór het volk. Van beide kenmerken van het stelsel kan men zich afvragen of ze nog passen bij de samenleving zoals deze zich ontwikkeld heeft.

Afspiegeling werkt alleen als er zinvolle en stabiele collectiviteiten zijn die afgespiegeld kunnen worden, en dat is steeds minder het geval. In het verleden vertegenwoordigden politieke partijen relatief stabiele en hecht georganiseerde bevolkingsgroepen, en konden ze rekenen op onvoorwaardelijke loyaliteit van hun achterban. Individualisering en horizontalisering van gezagsrelaties hebben aan deze situatie een einde gemaakt: het is niet meer duidelijk welke bevolkingsgroep een partij vertegenwoordigt en zij kan zeker niet meer rekenen op de volgzzaamheid en trouw van de kiezers. Kiezers gebruiken hun stem niet langer als uiting van een bepaalde groepsidentiteit, maar om de richting van het toekomstig beleid te beïnvloeden of om hun onvrede met het gevoerde beleid te uiten. Het bestel geeft echter onvoldoende effect aan dit moderne kiezersgedrag.

De enige remedie voor dit probleem is het introduceren van wat Van Thijn ooit een ‘penduledemocratie’ genoemd heeft. Daarin staat een geloofwaardige oppositie klaar om het roer over te nemen en spitst de keus in de verkiezingen zich toe op de strijd tussen twee blokken van partijen. Dan kan een zich ophopende ontevredenheid onder de kiezers over het gevoerde beleid zich bij de verkiezingen in positieve zin ontladen (Van Thijn 1967). Daarmee worden twee vliegen in één klap geslagen: het geeft de kiezers een directe invloed op de samenstelling van de regering en het vormt een tegenwicht tegen de versnippering en de centrifugale krachten die de stabiliteit van het partijstelsel op dit moment uithollen. In feite impliceert het een accentverschuiving van een democratisch stelsel waarin het afspiegelen van de opvattingen en belangen van alle bevolkingsgroepen centraal staat, naar een opvatting van democratie waarin de meerderheid van de kiezers beslist wie het land de komende periode regeert. Dat komt neer op een verschuiving van een consensusdemocratie naar een meerderheidsdemocratie.

In deze discussie zal ook het kiesstelsel geen taboe mogen vormen. Met zijn extreem lage kiesdrempel is het volledig afgestemd op een zo goed mogelijke afspiegeling van de collectiviteiten in de samenleving, maar staat het meerderheidsvorming in de weg. Daarmee komt het vraagstuk van staatkundige hervorming terug op de agenda, maar nu niet langer als panacee voor ‘de kloof’ tussen burger en politiek – daar vonden wij maar weinig bewijs voor. De hervormingen

zullen de versterking van 'de meerderheid beslist' en 'verantwoording achteraf' moeten faciliteren.

De discussie zou zich ook niet moeten beperken tot een aanpassing van de representatieve democratie, maar zich ook moeten uitstrekken tot aanvullingen daarop. Vooral op lokaal niveau zijn vormen van interactieve beleidsvorming gemeengoed geworden. Ondanks de beperkingen die daaraan kleven speelt deze ontwikkeling in op de emancipatie van de burgers. Op landelijk niveau is deze ontwikkeling nauwelijks van de grond gekomen en past daar ook minder. Andere vormen om burgers rechtstreeks bij de beleidsvorming te betrekken, zoals een correctief wetgevingsreferendum, doen dat wel. Het referendum over het Europees grondwettelijk verdrag, waarvan de uitslag het merendeel van de politieke partijen niet beviel, heeft de weerstand tegen de invoering van een referendum, in welke vorm dan ook, bij de gevestigde partijen doen toenemen. Daarmee is Nederland internationaal gezien een van de achterblijvers voor zover het gaat om een verdere democratisering van de politieke besluitvorming.

Ongetwijfeld zal het publieke debat over de kwaliteit van de democratie waar wij met de *democratic audit* een bijdrage aan hebben willen leveren, leiden tot nog andere voorstellen. De zoektocht moet zijn naar aanpassingen die ons bestel net zo geschikt maken voor de Nederlandse samenleving van nu als het huidige bestel geschikt was voor de samenleving van toen.

Literatuur

- Andeweg, R.B. en J.J.A. Thomassen (red.), 2011, *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Andeweg, R.B. en J.J.A. Thomassen, 2011, *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Dahl, R.A., 1982, *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*. New Haven: Yale University Press.
- Thijn, E. van, 1967, 'Van partijen naar stembusakkoorden'. *Open Brief 2*. Amsterdam: De Arbeiderspers.